

De relatie tussen Kunst en Religie

Van geïnstitutionaliseerde boodschap tot persoonlijke beleving en zelfverstaan

Theologisch Atelier
Januari 2005

Lieke van Stekelenburg
S 699946

Het totaalsysteem van kunst en religie:

Lange tijd zijn kunst en religie intens met elkaar verstrengeld en vergroeid tot één wereld. Vele eeuwen houdt deze relatie succesvol stand. Ook al staat de kunst decennia lang in dienst van de kerk en is de relatie tussen dienstmaagd en opdrachtgever niet geheel gelijkwaardig te noemen, de verhouding is wel te begrijpen vanuit het heersende mens- en wereldbeeld. Schilderkunst, bouwkunst, muzikale vormen en literaire teksten zijn doordrängen van godsdienstigheid en lijken enkel en alleen een sacrale functie te vervullen. In de Middeleeuwen worden deze kunstvormen zelfs versmolten tot één groot en allesomvattend religieus totaalsysteem, alles begint en eindigt bij God!

Dit totaalsysteem, dat van de belichaming van alles omspannende theologische systemen, treffen we ook aan in de kathedralen. Vele kunstenaars laten de mens in deze microkosmos, de macrokosmos ervaren: de kathedraal is het symbool van een onzichtbare maar échte wereld. In deze encyclopedie van het universum, deze bijbel in steen, wordt geloven én begrijpen voor de vele ongeletterden verstaanbaar. En zo is het huis van God óók het huis van de kunstenaars waar zij het sacrale werkzaam laten zijn! Verschillende kosmologische en antropologische elementen verwijzen naar een alomvattend universum en verschillende wetenschappen en kunstvormen zien we in deze kosmische werkelijkheid verenigd. De zichtbare én onzichtbare werkelijkheid is een systematisch en doordacht geheel, zelfs de mens wordt in het systeem van collectiviteit geplaatst! Deze Middeleeuwse synthese van de relatie tussen Christus in zijn glorie en de wereld, die met de christenheid samenvalt, zien we fijnzinnig weergegeven in het schilderwerk van Andrea di Bonaiuto (1377), *De strijdende Kerk of de zending, werkzaamheid en triomf van de orde der dominicanen*. Dit fresco dat we kunnen vinden in de Capellone degli Spagnuoli van Santa Maria Novelle in Firenze, laat geen twijfel bestaan over de inwerking van de almacht op het wereldse en de allesomvattendheid van het goddelijk universum.¹

¹ P.SCHMIDT: *In de handen van mensen. 2000 jaar Christus in kunst en cultuur* (Leuven/Kampen 2000) 170-171

We kunnen begrijpen dat in deze context van collectiviteit en burgerlijke volgzzaamheid, weinig tot geen ruimte is voor individualiteit en vernieuwende creativiteit! Kunstenaars zijn net zoals alle andere mensen religieus gestempeld, zij schikken zich in en passen zich aan en worden zonder dat zij daar zich bewust van zijn begrensd door liturgie en dogma. Maar dan beginnen geleidelijk onder- en bovenstromen een nieuwe weg uit te slijpen, er zijn mensen die zich subtiel uit de traditie weken, maar ook mensen die zich krachtig op onbegaanbare paden begeven. Wetenschappers met nieuwe denkbeelden en grensoverschrijdende inzichten zetten de gevestigde orde stevig onder druk, zoals Copernicus die het wereldbeeld van geocentrisch naar heliocentrisch laat verschuiven. Een emancipatie- en seculariseringsproces zet in en voltrekt zich gelaagd op verschillende niveaus. De kunst reageert op deze nieuwe tendensen en ontwikkelingen, assimileert met de nieuwe tijd die aanbreekt en trekt zich terug uit het instituut. Niet de geïnstitutionaliseerde boodschap maar de geïndividualiseerde beleving van de werkelijkheid wordt nu in de kunst voorop gesteld.

Hoe heeft deze betekenisverschuiving in de kunst plaats kunnen vinden en welke ontwikkelingen liggen hier aan ten grondslag? Hoe heeft de kunst na de scheiding en verzelfstandiging zijn eigen weg gevonden en welke functie vervult de kunst nu voor mens en maatschappij? In dit essay wil ik nader ingaan op deze vragen. Dit verduidelijk ik tegen de achtergrond van het boek van Peter Schmidt *In de handen van mensen* en de colleges van de verschillende vakdocenten.²

Het erosieproces van de functie van Christus:

Laten we eens kijken hoe Peter Schmidt de scheidende wegen tussen religie en de kunst vanaf de 19^e en 20^e eeuw verklaart. Schmidt ziet twee factoren die op dit proces invloed hebben uitgeoefend. Allereerst verklaart hij de ontvlechting van de wereld van de kunst en de wereld van religie door *veranderende kunstopvattingen* die vanaf de tweede helft van de 19^e eeuw ontstaan. Door een toenemend emancipatieproces dat zich al in de 16^e eeuw af begint te tekenen, groeit de kunst los uit zijn kerkelijke dienstbaarheid. Door vooruitgang en ontwikkeling in de techniek verbeteren de leefomstandigheden en slinkt de behoefte aan bescherming en redding van God. Het Verlichtingsoptimisme van de 18^e eeuw bestendigt het beeld van een beheersbare en maakbare, een door de mens zelfs te verbeteren wereld! Hierdoor wordt het erosieproces van de functie van Christus ingezet waardoor geloven niet meer voor iedereen vanzelfsprekend is, Christus verdwijnt geleidelijk van het maatschappelijk toneel. Christus leeft verder in binnenkerkelijke vormtaal die gericht is op het verleden en begrensd wordt door liturgie en dogmatiek. De maatschappelijke greep van de kerk verdwijnt en hierdoor verliest de kerk ook haar invloed op de kunst. Deze breekt zich los uit het religieuze en conventionele kader en creëert een eigen ethos, los van de verwachte ideologische en sacrale functie. De artistieke schepping en roeping en het subjectieve zelfverstaan komen nu centraal te staan.

Van sacrale kunst naar individuele artistieke vrijheid:

Schmidt laat zien dat de kunstopvattingen in de tweede helft van de 19^e eeuw veranderen en plaatst dit in het licht van een paradoxale wereld die een proces van groei en ontwikkeling doormaakt. Enige nuancering wil ik hierbij aanbrengen want al eerder zien we dat via de weg van geleidelijkheid middels boven- en onderstromen en in gelaagdheid, emancipatieprocessen zich voltrekken. Zo is het ook met de relatie tussen kunst en religie gegaan. Het emancipatieproces van intellectuelen en kunstenaars in de 16e eeuw, doordringt pas vanaf de

² P.SCHIMDT: *In de handen van mensen. 2000 jaar Christus in kunst en cultuur* (Leuven/Kampen 2000)

17e eeuw bredere lagen van de bevolking. De kunst is vanaf de 19e eeuw zijn eigen weg gegaan maar heeft de kerk niet inééns met dramatische heftigheid de rug gekeerd. Al veel eerder werden de fundamenten onder het huwelijk van kunst en religie weggetrokken.

Wél wordt vanaf de 19e eeuw het product van emancipatie en secularisering goed zichtbaar! De kunst is dan niet meer kerkelijk maar universeel gericht, de symboolwaarde verdringt de religieuze waarde die kunst vertegenwoordigt. Vele kunstvormen vermengen en vervloeien met universele thema's zoals dood en leven, recht en onrecht, haat en liefde, heilheid en gebrokenheid, macht en onmacht. Dit alles wordt in de kunst verwerkt nu het los is van dogmatiek en kerkelijke gehoorzaamheid. Individuele thema's komen op de voorgrond te staan waardoor Christus ook een individuele benadering krijgt. Hij is hiermee vogelvrij verklaard en wordt de verpersoonlijking van macht en onmacht, spot en perversie, liefde en haat. Hiermee slaat de kunst niet alleen de weg van het bezinnende denken en de individuele verstaanbaarheid in, maar ontdekt het ook de grillige wegen van huiveringwekkende propaganda en onthullend verzet. Een mooi voorbeeld hiervan is het schilderij *De intrede van Christus in Brussel* van James Sidney Ensor (1860-1949). In een verschrikkelijke satire wordt Christus door een carnavaleske menigte als koning van Brussel binnengehaald. Narren drukken de socialistische boodschap uit en vertolken tevens het monarchistisch verzet.³

Nieuwe vormtaal verdringt de werkelijkheid:

Een tweede factor die Schmidt benoemt is de *verandering van kunstvormen* waardoor de figuratie secundair wordt. Met de opkomst van de fotografie zien we dat kunst niet meer in dienst staat van de werkelijkheid, een foto kan deze namelijk veel nauwkeuriger weergeven en benaderen. Kunst is er niet meer primair om de werkelijkheid weer te geven maar wordt een medium om de éigen werkelijkheid van het zijnsverstaan te vertalen. Schmidt zegt hierover: De visuele kunst verlaat de aandacht voor het afgebeelde object zelf, om zich te richten op haar eigen vormtaal: licht, kleur, proportie, vlakverdeling, volume, lijn en misschien bovenal: haar materialiteit zelf!⁴

Zo zien we dat andere kunstvormen bij nieuwe denkbeelden worden ingezet. Bij de opkomst van het socialisme is het de Art Nouveau die een verfrissende horizon van artistieke vrijheid biedt. Het is opvallend dat we dan weinig neogotiek- neoromaans, neobyzantijns, neoklassiek meer terugzien. De belijdende kerkgerichte godsdienstigheid die vele kunstuitingen stuurt, wordt nu omgezet in een subjectieve expressie, het aanvoelen van een universele symbolentaal. Impressionisme, expressionisme en abstracte kunst vinden hun eigen weg en deze is niet rechtstreeks naar de kerk. Bij het vertrek van de kunst uit de kerk doet de kitch zijn intrede. devote Heilig Hartbeeldjes die nu nog op vele bedevaartsoorden te vinden zijn, moeten Christus in droombeelden weer dichterbij de mens brengen.

De kunst zoekt echter een andere weg, die van de individuele expressie, propaganda en zingeving. Door de vragen naar zin, mede ontstaan uit de zinloosheidservaringen uit WO I en II, wordt Christus ontdaan van zijn goddelijkheid en komt hij naast de mens te staan. Hij wordt niet meer afgebeeld als profeet, wonderdoener, vertrooster of wijsheidsleraar, maar als verzetsheld, martelaar, krijgsgevangene of vriend. Om een politieke, persoonlijke of juist maatschappelijke boodschap te vertolken. We zien dat Otto Dix (1891-1969) in *Ecce Homo II* Christus tot symbool transformeert waarbij hij zijn historische gestalte ver overstijgt! Schmidt

³ P.SCHMIDT: *In de handen van mensen. 2000 jaar Christus in kunst en cultuur* (Leuven/Kampen 2000) 230-231

⁴ P.SCHMIDT: *In de handen van mensen. 2000 jaar Christus in kunst en cultuur* (Leuven/Kampen 2000) 238

noemt hem de meest wrange en hopeloze schilders van de menselijke lelijkheid, ik zie echter de meest rauwe existentiële vragen in zijn werk verbeeld!⁵

De kunst van het zelfverstaan:

Schmidt legt het accent op veranderende kunstopvattingen en kunstvormen en plaatst deze vooral in een historisch perspectief. Hij gaat mijn inziens voorbij aan de krachtvelden die openbarsten als de mens in zijn autonomie en zelfsturing stapt: eigenlijk is dán de weg pas vrij om te komen tot nieuwe creatieve opvattingen en veranderende vormentaal. Bij het breken en scheuren van het collectieve leven en denken, het allesomvattende Middeleeuws systeemdenken, breekt er een nieuwe dimensie en wereld in de mens door. Hierdoor wordt de mens weer in contact gebracht met de eigen goddelijke vlam van waaruit het creatieve vuur kan gaan branden! Door deze goddelijkheid wordt kunst een medium om het onnoembare, onverwoordbare, onvermoede, ongehoorde en ongeziene te transformeren. Bij het scheiden der wegen, het vormen van nieuwe kunstopvattingen en het ontdekken van grensoverschrijdende kunstvormen wordt de mens noembaar, voelbaar, hoorbaar én zichtbaar!

Beeldende kunst zie ik als een prachtig medium om contact te krijgen met de oerbron en onze goddelijke oorsprong, voor mij is kunst dan ook een ultiem instrument om bij zincommunicatie in te zetten. Natuurlijk heeft de kunst een functie in de historische reconstructie en vindt het een plek in het systematisch verstaan, maar kunst kan pas gaan spreken als het individuele verstaan erin doorklinkt. Hierin ontmoet de kunstenaar zijn/haar toeschouwer, hierin wordt het mooiste, diepste en eerlijkste van de mens aangeraakt. De mens is in mijn ogen een creatief en spiritueel wezen, verlangend naar verbinding, herkenning, eenheid en liefde. Hierin ligt voor mij de goddelijke vlam geborgen. Vanuit dit vuur ontstaan vragen over het bestaan, het leven en de rol die wij als mens hierin vervullen. Kunst opent een nieuwe wereld waarin de mens zijn eigen vragen en bestemming hoort weerklinken. Is hiermee de band tussen kunst en religie eigenlijk niet hersteld?

De band tussen kunst en religie, verbroken of hersteld?

Volgens Bodar fungeert kunst in deze tijd van secularisatie voor velen als plaatsvervanger van religie. Terwijl de kerken leeglopen, stromen de concertzalen vol. Kunst is de religie van de ongelovige. Men bezoekt een tentoonstelling alsof men een kerk betreedt. Kunst en religie hebben veel gemeen. Beide zijn mogelijkheden om het leven betekenis te geven, beide proberen om de wereld op een bepaalde manier te duiden en het onzichtbare zichtbaar te maken. De kunstenaar en de religieuze mens kennen dezelfde vervoering.⁶ Kunst is in staat het geheim aan te raken en brengt de mens dicht bij het mysterie. Waar ligt dan nog het verschil tussen kunst en religie? Hoe verhouden beide systemen zich tot elkaar?" vraagt Steensma zich af: De kerk stelt de vraag naar de waarheid en dat doet de kunst ook. De kerk stelt de vraag naar de zin van het leven en dat doet de kunst ook. De kerk poogt een antwoord te geven en dat doet de kunst meestal niet, althans niet op deze wijze. Maar wel kan de kunst een wezenlijke hulp zijn bij het zoeken naar een antwoord.⁷ Kunst is in staat antwoorden op te roepen, niet alleen op individueel maar ook op institutioneel niveau. Deze antwoorden kunnen verbinden, herstellen, vergeven, confronteren, bevrijden, ontzuiveren en verdiepen.

Zo lezen we bij de illustratie van Mark Rothko (1903-1970): Deze kruisiging met afgehakte ledematen betekent een stijlbreuk met alle opgelegde vormen. De beste

⁵ P.SCHMIDT: *In de handen van mensen. 2000 jaar Christus in kunst en cultuur* (Leuven/Kampen 2000) 68

⁶ P.PRONK: *Bodar. De binnenzijde van een omstreden priester* (Ten Have 2004).

⁷ D.VAN SPEYBROECK: *Kunst en religie. Sporen van reële aanwezigheid* (Ambo bv, Baarn 1991) 28

commentaar erbij is misschien een citaat uit de toespraak van paus Paulus VI tot de kunstenaars, tijdens een mis in 1964: We erkennen dat ook wij u pijn hebben berokkend. We hebben jullie gezegd dat er een stijl bestaat waaraan jullie je moeten aanpassen; dat we die traditie hebben waaraan je trouw dient te blijven; dat we die meesters hebben die jullie moeten volgen; dat we die canons hebben waaraan je niet kan ontsnappen. We vragen u om vergiffenis.⁸

Conclusie:

Wat kunnen we nu voorzichtig concluderen uit dit betoog? We hebben gezien dat vanaf de 19^e eeuw in de vele kunstuitingen het emancipatie- en seculariseringsproces, dat zich in processen van geleidelijkheid voltrekt, zichtbaar wordt. Kunst en religie slaan eerst voorzichtig en vanaf de 19^e eeuw definitief een andere weg in. Door veranderingen en verschuivingen in mens- en wereldbeeld, transformeert de kunst zijn vormtaal en opvattingen en breekt een tijd van onbegrensde creativiteit en mogelijkheden aan. Het zelfverstaan verdringt de religieuze functie van de kunst en Christus wordt niet meer vanuit historisch perspectief weergegeven maar krijgt een universele symboolwaarde, waar hij door persoonlijke interpretatie uit de goddelijkheid gestoten wordt en tussen de mensen zijn plek krijgt. Schmidt belicht naar mijn mening teveel het historisch perspectief waarbij de psychologische doorwerking een ondergeschikte positie krijgt en de ontwikkeling van het individuele zelfverstaan onderbelicht blijft.

Kunst is een uitingsvorm van de mens als creatief en spiritueel wezen. Ik denk dat de mens alleen in het diepe zelfverstaan en de bezinnende reflectie kan komen tot nieuwe opvattingen en vormgebruik. Alleen doordat de kunstenaar zich bewust vragen kan stellen over zijn /haar houding ten aanzien van de maatschappij, politiek en persoonlijke rol, kan de kunst zich uit zijn sacrale functie trekken en een nieuwe weg van verzelfstandiging en zelfsturing inslaan. Kunst en religie zijn op reis een andere weg gegaan maar zijn volgens mij op dezelfde plek van bestemming aangekomen. Dat is het punt waar de mens in zijn zelfverstaan en zoeken naar waarheid het onverwoordbare, onnoembare en onzegbare aanraakt. Dát wat ons werkelijk raakt laat zich niet vangen in woorden of uitleg. De kunst weet dit te overbruggen en haalt direct én onmiddellijk, op diep zielsniveau het meest wezenlijke in de mens naar boven. Zo kan kunstbeleving vanuit diepe bekoring en vervoering een intens religieuze ervaring zijn. Kunst en religie zijn voor mij hierdoor ook geen gescheiden werelden meer, ze zijn voor mij onafscheidelijk en blijvend met elkaar verstrengeld en vervlochten.

⁸ P.SCHMIDT: *In de handen van mensen. 2000 jaar Christus in kunst en cultuur* (Leuven/Kampen 2000) 239